

БАЗАР ЖЫРАУ

Өткен дәуірдегі теңіздей тұңғық әдебиетіміздің бізге бұл күнде адасқан ұшқындары, тентіреген тамшылары ғана жетіп отыр. Көбі, көбі болғанда ең сұлулары ұмытылған, желдей ескен жыраулармен бірге топыраққа айналған. Баяғыда отыз күн, отыз түн айтылатын Қобыландылардың ауызда адасып азғантайы ғана қалған. Талай түндерге созылған ертегілердің басы қайырылып, аяғына жетіп, шоп-шолақ болып қалған. Талай жүйріктердің тұңғық таза толғаулары – араб, парсы, сарт-сауанның сөздері араласып, балдыр-батпаққа айналған...

Бірақ, талайлар ұмытылып қалды деп қанша өкінгенмен, әлде болса да ауызда аман қалған әдебиетіміз талай елдердің ауыз әдебиетінен бай. Әлде болса да ауыз әдебиетіміз бір елдің жазба әдебиетіне негіз болуға жарарлық. Өзінің ауыз әдебиетін негіз қылмай ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемек емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті. Алдымен сабақты шеттен емес, өзінен алуға міндетті. Жазба әдебиетімізге қайтуға міндетті. Мағына аз десе де, түр аз десе де. (Бұл туралы толық пікірді екінші бір уақытқа қалдырдық.)

Осы күні біздің оқушыларымыз қазақ әдебиеті десе, Абайдан бергі әдебиетті ғана ойлайды, қазақ ақындары десе, Абайдан бергі ақындарды ғана көреді. Әдебиетті білсе де, ақындарды білмейді. Білсе де, білгісі келмейді.

Ақындардың қатарына қосқысы келмейді. Ауызға алынбайтын олардың жазасы не? Жазалары – шығарған нәрселерін Қазандағы Каримовтерге, Орынбордағы Хұсайыновтарға, яки осы күнгі Госиздаттарға бастырмағандықтары ма? Бұл ауыр жаза емес қой. Шынында, сол өткен ақындардың көбінен жаңа ақындар әлі озып кете алды ма? Өзгені қоя тұрайық, жұрт келемеж қылатын Шайхысламұлы Жүсіпбектің «Қыз Жібегіндей» кім не нәрсе жазды? Ол ойланатын әңгіме.

Сол «бейкүнә» ұмытылып бара жатқан ақындардың біреуі – менің бір-екі сөзбен таныстырайын деп отырғаным Базар жырау. Базардың дәл қанша терең ақын екендігі туралы мен бұл жерде толық пікір айта алмаймын. Қолымда Базардың 4-5-ақ өлеңі бар. Мұндай өлеңмен ақынды өлшеуге болмайды ғой. Бірақ осы төрт-бес өлеңінде-ақ Базардың сөзге жүйрік, ойлы ақын екендігі сезілетін сықылды.

Базар Қазалы үйезіне қарайтын Кіші жүз Шөмекей-Балқы руынан болса керек. Жуырда, 10–15 жылдың ішінде, өлгенге ұсайды (Базардың өмірі туралы ешнәрсе біле алмадым). Қазалылық Жомарт молда Базар жырауды жоқтаған бір өлеңінде былай суреттейді:

Кеңесі кеңінен келген кертәғы еді.
Үш жүзге орман-дария ортақ еді.
Иіріліп, толықсып аққан дариядай
Шалқыған шартарапқа орқап еді.

Бұл Базардың ақындығының кеңдігін, тереңдігін, сөзге жүйріктігін айтқаны ғой. Шынында, Базарың көр-жерді өлең қылып, көрінгенді мақтайтын құр мал тапқыш болмас. Асса, елдің қамын ойлаған, қалса, өзінің ойына терең бойлаған «кеңесі кеңінен келетін» ақын екендігі өлеңдерінен байқалады.

Базар жырау сол Шөмекейдің ағасы өлген біреуіне мынадай деп көңіл айтады:

Бұл заманда би бар ма
Темір тұяқ Мұрындай,
Белі жуан құр аңдай.
Ақылыңа болайын
Тасты жарып, қайнаған
Баһардағы бұлақтай.
Олардың айтқан сөзіне
Халқы салар құлақты-ай,
Жапырылып құрандай.
Бешенемде өткен дүниеден
Атаңның салған жолы деп,
Анамның пішкен тоны деп,
Бейшараны жылатпай,
Жылатқанды ұнатпай
Анадан туған сен едің,
Тай жолбарыс сияқты-ай.
Тиген жерін тілетін
Айбалтаның бауырына
Болаттан салған қияқтай...
Жоқтамайтын ер бар ма
Атасы бірге бауырды?
Шын аруана қаса нар
Қабырғадан саз кешсе,
Қайғырмай тартар ауырды
Қабағын қағып білдірмес
Арқадағы жауырды.
Алдыңда аға барында
Атандай бұтыңды алшайтып
Жарасты керсең ауыңды.
Байтаққа керек сен едің,
Тілейміз Хақтан сауыңды.

Бұл өлеңде Базардың қазақы сөзге шеберлігі көрініп тұр. Сонымен бірге бір ескеретін нәрсе мынау. Оқушылар бұрынғы ақындардың бәріне, қанша ақындығы күшті болғанымен, мақтауға тұрса-тұрмаса да байды, мықтыны мақтамайтыны жоқ деп қарайды. Бұл пікірде бірталай қате бар. Тегінде, ақын біткеннің бәрі мықтыны, бай біткеннің бәрін мақтай берген емес. Шын ақындар өздерінше мақтауға тұрарлығын ғана мақтаған. Мысалы, Базар жырау «Темір тұяқ Мұрынды» мақтаса, халқы «кұрандай жапырылып» сөзіне құлақ салғаны үшін, яғни жалпақ елдің ақылгөйі болғаны үшін мақтап отыр. «Жекенді» бишараны жылатпағаны, жылатқанды ұнатпағаны үшін мақтап отыр. Мынау көңіл айтқан мырзаның өзіне, байтаққа керек болған соң ғана, саулығынды тілейміз деп отыр. Қысқасы, қазақтың шын ақыны ешбір уақытта аты мықтыны мақтаған емес. «Байтаққа пана болған» мықтыны мақтаған. Ылғи қарадан шыққан қазақтың ақыны еш уақытта қарасын ұмытқан емес. Өткеннің бәрін өртеп жібереміз дей бермей, мұны біз де ұмытпауымыз керек.

Жоғарыда біз Базар жырауды «асса, елдің қамын ойлаған, қалса, өзінің ойына терең бойлаған ақын» дедік. Бұл сөзді төмендегі өлеңдермен шешуге болады. Базар жырау патша Арыс, Түркістанды жаңа алған кезде өмір сүрген адамға ұқсайды. Ол кез – Жайдан сықылды қырғыздың соғылғандары, Байзақ, Құдайберген сықылды қазақтың құдай ұрғандарының шенді шекпенге қарық болып, жалпақ елдің «аузы түкті гәуір, жеті басты ауыр» деп қан жылап жүрген кезі ғой. Сол кезде кешегі көкжал Кененің ер ұлы Сыздық «елім» деп жортып жүріп, Шөмекей ішіне барса керек. Сонда Сыздық бастаса гәуірден құтыламыз деп жалпақ елмен бірге Базар жырау да қуанғанға ұсайды. Базардың ә дегенде Сыздыққа айтқаны:

Кенеден туған Сыздық жүр
Көрмеймін деп гәуірді.
Қорлығына көнбен деп,
Қолдан тізгін бермен деп,
Көңілі осылай бөлінді.
Сыбанып батыр білекті,
Қайтпаған қайсар жүректі,
Тәңірі оңғарса тілекті,
Кенеден туған ер Сыздық
Келтірер өзі ренді.

Дариға, бірақ құдай бергенмен, құдай атқан азған елге
жалғыз Сыздық не қыла алсын? Жалғыз өзі «ренді» қалай
келтіре алсын? Аласұрған ер Сыздық ойдан қырға жорту-
мен өмірі озады. Жалпақ елдің де иманы бәсендей береді.
Сонда көкірегін ыза кернеп, Базар жыраудың жырлағаны:

Қызыл тілін безеген,
Дұспанға оғын кезеген.
Сауытын киіп салынып,
Қызыл қанға малынып,
Наз бедеуін жебеген.
Бес қаруын белсеніп,
Көмілген жолды кезеген.
Дариядай толқып кернеген.
Бенде еркіне көнбеген,
Дұспанның жолын зерлеген,
Көзі бір қанды ер Сыздық
Қайданы тола ашумен,
Қияда жүрді-ау қажумен...
Бізде жүрді аз ғана,
Жолбарыстай ыңыранып
Қанаға симай тасумен.
О, дариға, дүние-ай,
Өкси-өкси күн өтті-ау,
Аласұрған жүректі
Екі колдап басумен...

...Оның жалынды жастығы болған. Оның да іздеген бағыты болған. Жете алмаған, қажыған. Жеңдім деген, алданған... Осыларды жырлайды Базар. Бірақ шерлі елдің шын баласы ғой Базар. Өз шерін толғап отырып, елдің шеріне түсіп кетеді:

Дүниені кудым ізденіп,
Ұстамаққа кездесіп,
Дүние қырын салмады,
Ешбір маған әмір ғып.
Бұл жалғанға келген соң
Әр тарапқа толқытты,
Көңіл мұндар желденіп.
Дүние қызық көрінді,
Алтайыдан алдымда
Соқпаққа көрдім серменіп,
Құлпырған қара құндыз деп,
Тұңғыққа, тереңге
Талай құлаш сермедік.
Жолбарыстай ыңыранып,
Қайрат сыймай қанаға
Нар бурадай көлбедік...
Опасы жоқ дүние,
Түспей қолға қуғанмен,
Неше бір алуан түрленіп.
Өткіздік өмір ғақлатпен,
Атаңа нәлет дүниенің
Алдағанын шын көріп.
Хақ шарифат ойламай,
Дүниенің кірімен
Қалды бір көңіл кірленіп...
Талма-тал түс болғанда,
Талықсығанға ұқсаймыз;
Дүние – киік, адам – ит,
Қуа-қуа ізденіп,
Елдерде азап шектірді

Атаның мекен қонысын
Гәуір алып жерленіп,
Азаттыққа қару жоқ...
Қарусыз жауға бару жоқ...
Осы күнде біз тұрмыз
Саңлау таппай көздейтін...
Бұрынғы өткен ерлердің
Еске түссе істері,
Іш толады шерленіп...
Көкіректің қабы жарылып,
Ретімен шығарға
Сөз сыймайды кернеліп...

Өлім босағасында тұрып Базар жыраудың айтқан ұзақ өлеңінің ішінде мынадай сөздер бар:

Дүние, бір толқыттын, бір қорқыттын,
Айрылып аждаһадай ақыр жұттын.
Болғанда бізге жолдас сертің қайда?
Достықты құшақтасқан неге ұмыттың?..
Құлаштап, дүние, сені қармансақ та,
Кері келгенге ұсайды-ау Қорқыттың...

Осы азғана өлеңдерден Базардың бірталай терең ақын екендігі байқалуға тиісті. Бірақ Базар туралы толық бір пікірге келу үшін оның барлық өлеңдерімен таныс болу керек. Бұл менің қолымда жоқ. Менің мақсатым сұлу сөздері бар Базар атын білдіру еді. Түркістандағы, әсіресе, Қазалыдағы хат білетін азаматтардың Базардың сөзін жинаулары тиіс. Әсіресе, Базарды «кеңесі кеңінен келген кертағы» деп әдемі жоқтай білген Жомарт молданың тірі болса жазып беруі игі болар еді.